

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԱՐԱՄ ԱՐՄԵՆԱԿԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒԾԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Հակոբյան Ա.Մ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ

պատմական գիտությունների դոկտոր
Վիրաբյան Ա.Ս.

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Գևորգյան Է.Գ.

Առաջատար կազմակերպություն

Խ. Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի է ունենալու 2012 թ. հունիսի 15-ին ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան, 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2012 թ. մայիսի 15-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Հ.Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի գիտական նշանակությունն ու արդիականությունը–Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների վերացման գործընթացները հայ պատմագիտության մեջ առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն հանդիսացել: Այդ գործընթացները տեղի էին ունենում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատմանը զուգընթաց և դրա հիմնական պահանջներից մեկն էին: «Պրոլետարական դիկտատուրան» որպես գաղափարախոսական գլխավոր հիմնադրույթներից մեկն ընդունած բոլշևիկները՝ միակուսակցական կառավարման համակարգ ձևավորելու համար պետք է ասպարեզից հեռացնեին բոլոր այլ քաղաքական կազմակերպություններին: Այդ գործընթացի հետազոտությունն առավել հիմնավոր ու ամբողջական կդարձնի Հայոց պատմության շրջադարձային ժամանակաշրջաններից մեկի ներկայացումը: Սրանով կարևորվում է քաղաքական կուսակցությունների լուծարման գիտական ուսումնասիրությունը, որը միաժամանակ բացահայտում է Խորհրդային Հայաստանում 1920-ականներին բոլշևիկյան մենիշխանական կառավարման համակարգի ձևավորման որոշ խնդիրներ, ինչն անհրաժեշտ է այդ գործընթացների ամբողջական նկարագիրը պատկերացնելու առումով:

1920-1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում, բնականաբար և Հայաստանում, ձևավորվեց և ամրագրվեց ամբողջատիրական քաղաքական համակարգ: Երկար տարիներ բազմակուսակցական համակարգի բացակայությունն իր բացասական ազդեցությունը թողեց նորանկախ Հայաստանի կյանքի, երկրի ժողովրդավարացման գործընթացների, մարդկանց մտածելակերպի վրա: Ուստի այս խնդրի հետազոտությունն այժմեական է և ուսանելի: Սա մի հիմնախնդիր է, որ վերջին տարիներին դարձել է պատմաբանների, քաղաքագետների, փիլիսոփաների հետազոտության առարկա ամբողջ հետխորհրդային տարածքում:

Ատենախոսության նպատակն ու խնդիրները–Ատենախոսության նպատակն է արխիվային վավերագրերի, մամուլի, հուշագրությունների և պատմագիտական գրականության հիման վրա անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանել Խորհրդային Հայաստանում ոչ պրոլետարական համարվող կուսակցությունների լուծարման գործընթացները: Այդ նպատակով մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- ընդհանուր գծերով ներկայացնել մինչխորհրդային Հայաստանում գործող քաղաքական կուսակցությունները և նրանց գործունեությունը, հատկապես իրար սուր հակադիր Դ.Յ. Դաշնակցության և բոլշևիկների փոխհարաբերությունները,

- բացահայտել Խորհրդային Հայաստանում ոչ կոմունիստական կուսակցությունների և կազմակերպությունների վերացմանը նպաստող արտաքին և ներքին գործոնները,

- Խորհրդային Միության և կովկասյան համայնապատկերի վրա ցույց տալ կոմունիստական կուսակցությանն ու խորհրդային պետությանն այլախոհ և թշնամական համարվող բոլոր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների լուծարման գործընթացները,

- ցույց տալ նաև գաղափարաքաղաքական և գործնական հետապնդում-հալածանքներն այդ կուսակցությունների ընդհատակյա խմբերի ու անհատների հանդեպ 1920-ական թվականներին,

- հիմնավորել, որ վերոնշած գործընթացները դարձան Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական քաղաքական համակարգի ձևավորման գլխավոր պայմաններից մեկը,

- Երկայացնել Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական համակարգի թողած ազդեցությունը և հետևանքները:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը-Ատենախոսությունը շարադրելիս առաջնորդվել ենք պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդաբանությամբ, արխիվային վավերագրերի, հրապարակված սկզբնաղբյուրների, մամուլի, ուսումնասիրությունների համադրման և վերլուծության սկզբունքով: Ձերծ ենք եղել կուսակցական կանխակալ մոտեցումից ու նախասիրություններից: Եզրահանգումները կատարվել են միայն փաստական նյութի հիման վրա, որոնց մի մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները-Ատենախոսությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1920-ական թվականները՝ ներկայացնելով Հայաստանում գործող կուսակցությունների գործունեությունն ու վերացումը:

Ատենախոսության գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը-Խորհրդային Հայաստանում ոչ պրոլետարական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների վերացման գործընթացների վերաբերյալ հատուկ և ամբողջական ուսումնասիրություն չի կատարվել, ուստի պատմագիտության համար չափազանց կարևոր է այդ խնդրի նորովի և անաչառ լուսաբանումը: Աշխատանքում առաջին անգամ քննարկվել են Հայաստանում ոչ կոմունիստական կուսակցությունների վերացման արտաքին այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք էին թուրքականն ու իրանականը:

Փորձ է արվել Հայաստանում խորհրդային կարգերի իրական հաստատումը դիտարկել որպես գործընթաց, որը սկսվել է 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից և ավարտվել 1922 թ. փետրվարին՝ ինչի կարևոր մասն է եղել ոչ կոմունիստական կուսակցությունների վերացումը:

Հնարավորինս ամբողջական տեսքով ներկայացվել է Խորհրդային Հայաստանում ոչ կոմունիստական բոլոր կուսակցությունների և այլ կազմակերպությունների վերացման պատմությունը, տրվել են այդ գործընթացների վրա ազդող հիմնական գործոնները և դրանց հետևանքները: Ատենախոսությունը գիտականից բացի ունի նաև ճանաչողական, քաղաքական և գործնական նշանակություն: Քաղաքական կուսակցությունների վերացման և միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորման անաչառ ուսումնասիրությունը կարող է ուղեցույց հանդիսանալ ժամանակակից Հայաստանի ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի հաստատման համար, քանի որ դրանից կատարված հետևությունները խիստ արդիական են և օգտակար: Ուսումնասիրությունը կարող է ուսանելի լինել պատմաբանների, քաղաքագետների, սոցիոլոգների և հասարակագիտական այլ առարկաների հետազոտողների, ինչպես նաև գործնական քաղաքականությանը զբաղվողների համար:

Ատենախոսության փորձաքննությունը-Ատենախոսությունը քննարկվել է հրապարակային պաշտպանության էրաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի կողմից:

Թեմայի ուսումնասիրության աստիճանը (աղբյուրների և զրականության տեսություն)-Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունների վերացման գործընթացն ու միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատումն ամբողջական ու համակողմանի ներկայացնելու համար հիմնականում օգտագործել ենք Հայաստանի Ազգային արխիվում (ՀԱԱ) և ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության արխիվի (ՀՀ ԱԱԾԱ) Կարճված գործերի ֆոնդում (ԿԳՖ) պահպանվող փաստաթղթերը: Առաջին հերթին, ուսումնասիրել ենք ՀԱԱ-ում

պահպանվող այն ֆոնդերի գործերը, որոնք վերաբերում են կուսակցություններին և կազմակերպություններին, ՅՍԽՅ ԱՅ և ՊԲՎ աշխատանքներին, մասնավորապես վերջին տարիներին ՀՀ ԱԾ-ի արխիվից ՀԱԱ փոխանցված նյութերը, Հայաստանի կոմկուսի, խորհրդային ու գործադիր մարմինների ձևավորմանը և ուսումնասիրվող թեմային առնչվող այլ նյութեր: 1918-1920-ական թվականներին գործող կուսակցությունների գործունեությանը վերաբերող արխիվային փաստաթղթերը զգալիորեն օգտագործվել են Վ.Ղազախեցյանի, Լ.Խուրշուդյանի, Ա.Հակոբյանի, Ա.Մանուկյանի և ուրիշ հետազոտողների աշխատություններում, որոնց կանգրադառնանք ստորև, ուստի որոշ դեպքերում, հետազոտությունն ավելի ամբողջական ներկայացնելու նպատակով անդրադարձել ենք այդ նյութերին՝ դրանց տալով մեր մեկնաբանությունները կամ լրացնելով շրջանառության մեջ գտնվող փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրման համար, բացի անտիպ փաստաթղթերից, մեր կողմից օգտագործվել են խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում հրատարակված սկզբնաղբյուրներ՝ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ¹, պարբերական մանուլ², բազմաթիվ այլ մեմագրական ուսումնասիրություններ:

Խորհրդային պետության գոյության տարիներին ուսումնասիրվող խնդիրը, հասկանալի պատճառներով, չի եղել առանձին հետազոտության առարկա: Այն հիմնականում ներկայացվել է այլ հիմնախնդիրներ ներկայացնելիս: Խնդրին անդրադարձ կա բազմաթիվ աշխատություններում, այդ թվում «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակում, որն, անկասկած, լինելով արժեքավոր գործ, այնուամենայնիվ, օբյեկտիվորեն չէր կարող զերծ լինել գաղափարական կաղապարներից, իսկ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծերը» մնան մոտեցման հավաքական դրսևորման օրինակ կարելի է համարել:

Խորհրդահայ պատմաբանների կատարած բազմաթիվ, մեծ մասամբ շատ օգտակար հետազոտություններում, համապատասխան գաղափարական մոտեցումներով, հիմնականում ներկայացվել է խորհրդային կարգերի հաստատման և ամրապնդման գործընթացի պատմությունն՝ առանց ուշադրություն դարձնելու այդ

¹Հայկական ՍՍՌ օրենքների, Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկական կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբերի 29–1938 թ. դեկտեմբերի 31, Ե., 1963, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), կազմ. Կիրակոսյան Ջ.Ս., Սահակյան Ռ.Գ., Ե., 1972, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.: Քաղաքական պատմություն (Փաստաթղթերի ժողովածու), կազմ. Գ. Գալոյան, Վ.Ղազախեցյան, Վ.Սելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա.Վիրաբյան, Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), 1920 թ. նոյեմբեր-1922 թ. հունվար, Ե., 1974, Հ.Յ. Ղազնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմ. Վ.Ղազախեցյան, Ե., 1999, Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), կազմողներ Ա. Ա. Սելքոյան, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 2008, ՅՍԽՅ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների խորհուրդների և համագումարը, Ե., 1922, ՍՍԿՊ-ն բանաձևերում և որոշումներում, մ. 1, Ե., 1954, История Советской конституции (в документах) 1917-1956 гг., М., 1957, Красная книга ВЧК. Т.1, 2, М., 1989, Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, М., 1977 և այլն:

²Խորհրդային Հայաստան, Կոմունիստ, Հայաստանի ծայն, Խոսք, Հայրենիք, Հայացք, Մարտակոչ, Ճակատամարտ, Правда և այլն:

³Հայ ժողովրդի պատմություն, ՅՍՄՀ ՊԱ հրատ., հ. 7, Ե., 1967, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբ. Մ.Ներսիսյան, Ե., 1972 և այլն:

բարդ զարգացումների բոլոր յուրահատկություններին: Այդ իմաստով, բավարար ուշադրության չեն արժանացել նաև միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորման բոլոր գործոնները, այդ թվում ազգային, ոչ պրոլետարական կազմակերպությունների վերացման պատմությունը⁴: Այդ հեղինակները խորհրդային կարգերի հաստատման ու ամրապնդման հարցերը լուսաբանելիս, եթե անդրադարձ են կատարել ոչ կոմունիստական կուսակցությունների վերացմանը, ապա դա համարել են անհրաժեշտ և օրինաչափ երևույթ: Բացառություն չէ նաև այդ տարիներին հրատարակված «Ռուսաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունները: Պատմության դասեր» կոլեկտիվ աշխատությունը, որը նվիրված է 1917-1920-ական թվականներին Ռուսաստանում (ԽՍՀՄ-ում) գործող ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գործունեությանը և նրանց վերացման պատմությանը: Այստեղ նույնպես գերակայում է այն միտքը, որ այդ կուսակցությունների վերացումն օրինաչափ երևույթ էր: Ուշագրավ է այն, որ գրքում հիշատակվում են նաև ՀԳԿ և Հնչակյան կուսակցությունները, սակայն սխալ են ներկայացված նրանց հետ կապված պատմական փաստերը: Այսպես, Դաշնակցությունը ներկայացված է որպես ժողովրդական տիպի մանր բուրժուական կուսակցություն, որի առաջնորդները Հայաստանում խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու նպատակով 1920 թ. վերջին փախել են մենչևիկյան Վրաստան, որտեղ Հայ ժողովրդական կուսակցության հետ ստեղծել են «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» և Անտանտի, Թուրքիայի և մենչևիկյան Վրաստանի օգնությամբ կազմակերպել Փետրվարյան ապստամբությունը, ապա, դրա պարտությունից ու Լեռնահայաստանի անկումից հետո՝ հեռացել արտասահման: Իսկ հնչակյանները հիշատակվում են Վրաստանում լեգալ գործող ոչ պրոլետարական կուսակցությունների թվում, առանց նշելու, որ այն հայկական կուսակցություն է⁵:

Մեր ուսումնասիրության համար բավականին օգտակար են եղել վերջին տարիներին հրատարակված այդ շրջանի այլ հիմնախնդիրներին վերաբերող մի շարք աշխատություններ, որոնցում նորովի ներկայացվել և մասնակիորեն արժարժվել են մեզ հետաքրքրող հարցերը⁶:

⁴Աղայան Ծ.Պ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Ե., 1981, Ալիխանյան Ա., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), Ե., 1966, Հակոբյան Ա.Մ., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Ե., 1948, Մարտունի Ալ., Խորհրդային ուղին, Թ., N 101, 1924, Նիկողոսյան Մ., Սովետները Հայաստանում, Ե., 1968, Ջորիաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Ե., 1979, Хармандарян С.В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Ե., 1969, Эльчибеян А.М., Установление Советской власти в Армении, Ե., 1954, Эльчибеян А.М., От ревкомов к Советам, Ե., 1978 և այլն:

⁵Непролетарские партии России. Уроки истории, М., 1984, с. 10, 523-524.

⁶Ջորիաբյան Է., 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999 թ, Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007, Կարապետյան Մ., Չևրոբյան Է., Մելքոնյան Ա., Նոր նյութեր Հայոց նորագույն պատմության մասին, Ե., 2009, Հակոբյան Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, Ե., 2004, Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Ե., 2010, Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը, Ե., 2010, Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. Հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Ե., 2001 և այլն:

Խնդիրը հնարավորինս ամբողջական դարձնելու համար քննադատաբար օգտագործել ենք հիմնականում խորհրդահայ և ժամանակակից⁷, սփյուռքահայ⁸ և օտարերկրյա հեղինակների⁹ կուսակցությունների պատմությանը և կազմավորմանը վերաբերող աշխատություններ, մասնավորապես՝ Բ. Անանիկյանի, Ա. Կարինյանի, Լ. Չորմիսեանի, Լեոյի, Ա. Մյասնիկյանի, Լ. Խուրշուդյանի, Գ. Քեռյանի, Յ. Քաջազյանու, Մ. Վարանդյանի, Ս. Վրացյանի, Կ. Դալլաբյանի, Ս. Սարգսյանի, Վ. Ղազարյան, Յ. Տասնապետյանի, Գ. Խուդինյանի, Յ. Վարդանյանի, Ս. Մելիքյանի, Ա. Կիտուրի, Ա. Ենգոյանի, Մ. Դյուվերժեյի, Ե. Մելեշկինայի և այլոց աշխատությունները:

Մինչ այժմ չի հստակեցվել հատկապես Դաշնակցություն կուսակցության տեսակը կամ տիպը, որին խորհրդային շրջանում որակում էին որպես բուրժուական կամ մանր բուրժուական կուսակցություն, իսկ դաշնակցական և նրանց համակրող հեղինակներն այն ներկայացնում էին որպես ազգային կուսակցություն: Այդ կարծիքն են արտահայտել նաև Լ.Խուրշուդյանը, Ա.Յամբարձումյանը, Ա.Յակոբյանը և ուրիշներ: Ելնելով կուսակցություններին վերաբերող ժամանակակից գիտության, հատկապես՝ քաղաքագիտության մոտեցումներից, մենք առաջարկել ենք Դաշնակցությունը որակել որպես ազգային համընդգրկուն կուսակցություն, որն իր հնարավորությունների սահմաններում ներկայացրել է հայ ժողովրդի գրեթե բոլոր շերտերի շահերը: Նման բնույթի են նաև հայ ավանդական ՌԱԿ և Ս.Դ. Յնչակյան կուսակցությունները, բայց նրանք համընդգրկուն չեն:

Մենք համաձայն չենք կուսակցությունների պատմության խորագիտակ մասնագետ, ակադեմիկոս Լ.Խուրշուդյանի այն պնդմանը, թե «փետրվարյան խռովության ջախջախումից հետո այլևս ոչ մի խոսք չէր կարող լինել Հայաստանի տարածքում ոչ պրոլետարական կուսակցությունների հետագա գոյության մասին: Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունները լիկվիդացվում են»¹⁰: Աշխատանքում մենք ցույց ենք տվել, որ կուսակցությունների կազմակերպական ու գաղափարական վերացումը կատարվել է աստիճանաբար՝ 1920-ական թվականների ընթացքում:

Հետխորհրդային շրջանում մեր ուսումնասիրության բուն խնդիրն, ինչպես արդեն ասվել է, որոշ չափով անդրադարձել են հայրենի պատմաբաններ Վ.Ն.Ղազախեցյանը, Ա.Ս.Անուկյանը և Ա.Ս.Յակոբյանը¹¹ և ուրիշներ (Սպեցիֆիկների (ՅՍԴԲԿ)

⁷Անանիկյան Բ., Դաշնակցության գաղափարա-քաղաքական կրախը, Ե., 1974, Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Ե., 1932, Մարտունի Ա., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թ., N190, 1924, Խուրշուդյան Լ., Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից էտապում, Ե., 1964, Լեօ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարա-խոսությունը, հ. Ա, Բ, Ե., 1994, Սարգսյան Ս., Հայ Սահմանադրական Ռանկավար Կուսակցություն (1908-1921), Ե., 2009, Խուդինյան Գ., Հայ հեղափոխական Դաշնակցության Առաջին ընդհանուր ժողովը, Ե., 1992 և այլն:

⁸Չորմիսեան Լ., Կուսակցությունները, Ե., 1995, Քաջազյանի Յ., Յ.Յ. Դաշնակցությունը ամելիք չունի այլեվս, Ե., 1994, Վարանդեան Մ., Յ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, Տասնապետյան Յ., Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև ժ ընդի. ժողովը (1890-1924), Աթենք, 1988, Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ս.Դ. Յնչակյան կուսակցութեան (1887-1962). Ա և Բ հատորները, Պեյրուս, 1962 և այլն:

⁹Дюверже М., Политические партии, М., 2007, Енгоян А.П., Идеологические основы социально - политических трансформаций в постсоветской Армении, Е., 2011, Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа, под ред. Мелешкиной Е.Ю., М., 2001 և այլն:

¹⁰Հայաստանում Սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922 թթ.), Ե., 1987, էջ 224:

¹¹Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, ՅՅԴ և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) կազմ. Վ.Ղազախեցյան, Ե., 1999, «Հայաստանը

մասին ատենախոսություն է պաշտպանել Վ.Ա.Յակոբյանը¹², Դաշնակցության և հայ բոլշևիկների հարաբերությանն է նվիրել իր ուսումնասիրությունը Ռ.Փիրումյանը¹³ և այլն):

Վ.Ղազախեցյանը դրան անդրադարձել է «Հայաստանը 1920-1940 թթ.» արժեքավոր աշխատության մեջ, սակայն այն ներկայացվել է մասնակիորեն և ընդհանուր գծերով և դա չի եղել հեղինակի տվյալ ուսումնասիրության հիմնական առարկան: Մեր խնդրի ուսումնասիրության համար պետք է կարևորենք այդ հեղինակի կողմից կազմված «ՀՀ Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)»-ն, որտեղ ներկայացված են դաշնակցությանը վերաբերող բազմաթիվ նորահայտ փաստաթղթեր ու նյութեր: Ուշագրավ է նաև Ա. Մելքոնյանի և Վ. Ղազախեցյանի կողմից կազմած «Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.)» ժողովածուն, որում ամփոփված են Մոսկվայում լույս տեսած «Совершенно секретно. Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934)» բազմահատորյակի մինչև 2004 թ. տպագրված առաջին 7 հատորների 10 գրքերի՝ 1922-1929 թթ. խորհրդային Հայաստանին վերաբերող նյութերը: Դրանցից շատերը օգտագործվել են մեր կողմից: Այդ ժողովածուի առաջաբանում ներկայացված է նաև Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Տերենս Մարտինի կարծիքը, որն իրավացիորեն նշում է. «Պատմաբանների փորձը, ովքեր այդպես են վարվել (ՄՊԲԿ-ի տվյալները բաղդատել են գոյություն ունեցող մյուս բոլոր տվյալների հետ-Ա.Ս.), բերել է այն եզրակացության, որ այդ տարիների «ՄՊԲԿ-ԼԳԺԿ-ի ինֆորմացիան, որոշ բազմառնություններով, իսկապես վստահության արժանի է»¹⁴: Ա. Մանուկյանն իր «Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ.» և «Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ.» աշխատություններում այն դիտարկել է Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական բռնաճնշումների տեսանկյունից՝ ներկայացնելով ՀՍԽՀ ԱՀ-ՊԲԿ գործունեությունը: Ա.Յակոբյանը իր «Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920)» մենագրության մեջ հայ քաղաքական կուսակցությունների հետագա ճակատագիրը ցույց տալու համար նույնպես համառոտ անդրադարձել է այդ խնդրին¹⁵:

Այդ հարցը համառոտ ներկայացված է նաև ՀՀ ԳԱԱ վերջերս հրատարակված «Հայոց պատմության» բազմահատորյակի 4-րդ հատորի 1-ին գրքում¹⁶, որտեղ, հասկանալի պատճառներով, այն մանրազնին քննարկման չի ենթարկվել:

Յ.Յ. դաշնակցության և հայ բոլշևիկների հարաբերություններին է նվիրված Ռ.Փիրումյանի «Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում 1917-1921» բավականին սովորածավալ աշխատությունը, որտեղ, ցավոք, հեղինակը զերծ

պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.)», կազմողներ Ա. Ա. Մելքոնյան, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 2008, Մանուկյան Ա., Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Ե., 1999, Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002, Յակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Ե., 2005:

¹²Յակոբյան Վ.Ա., Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը (1900-1921թթ.), Ատենախոսություն, Ե., 2010:

¹³Փիրումյան Ռ., Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում 1917-1921, Ե., 1997:

¹⁴Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), կազմողներ Ա. Ա.

Մելքոնյան, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 2008, էջ 13:

¹⁵Յակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Ե., 2005:

¹⁶Հայոց պատմություն/խմբ. խորհուրդ՝ Վ.Բարխուդարյան և ուրիշ.: Նորագույն ժամակաշրջան 1918-1945/խմբագրակազմ Վ.Ղազախեցյան և ուրիշ./, հ. 4, գ. 1, Ե., 2010:

չի մնացել սուբյեկտիվ գնահատականներից և, հիմնականում հենվելով դաշնակցական մի քանի հայտնի գործիչների հրապարակումների վրա, փորձել է ամեն կերպ արդարացնել դաշնակցության կեցվածքն ու գործունեությունը և զուգահեռաբար միայն վատաբանել հայ բոլշևիկներին¹⁷:

Ուստի խնդիրը մինչ այժմ կարոտ էր մանրամասն հետազոտության և մեկնաբանման:

Ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը–Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից՝ 8 ենթագլուխներով, եզրակացություններից ու օգտագործած աղբյուրների և գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային շարվածք 154 էջ:

Ներածության մեջ հիմնավորված է ուսումնասիրված թեմայի գիտական արդիականությունը և նորությունը, աշխատանքի և բարձրացված հարցերի կարևորությունն ու ընդհանուր բնութագիրը: Հնարավորինս սեղմ ներկայացված է սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «Քաղաքական կուսակցությունները Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման նախօրյակին» կազմված է երկու ենթագլուխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Քաղաքական կուսակցությունները խորհրդայնացման նախօրյակին» համառոտ ներկայացված են Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին հանրապետությունում գործող 8 կուսակցությունները, նրանց փոխհարաբերությունները, հատկապես Դաշնակցության և հայ բոլշևիկների միջև առաջացած սուր հակասությունները, որոնք իրենց կնիքը թողեցին հետագա քաղաքական զարգացումների վրա:

Նախախորհրդային Հայաստանում գործում էին բուրժուական և մանր բուրժուական որակվող Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն (ՀՅԴ), Հայ ժողովրդական (ՀԺԿ), Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար (ՀՍՌԿ) և սոցիալիստական ուղղվածության Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական (մենչեվիկների), Սոցիալիստ-հեղափոխականների (տեռների), Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան, ՀՍԴԿ (սպեցիֆիկների) կուսակցությունները և խորն ընդհատակ անցած և զգալիորեն թուլացած բոլշևիկները¹⁸:

Մինչխորհրդային տարիներին Հայաստանում հիմնական քաղաքական պայքարն ընթանում էր դաշնակցականների ու բոլշևիկների միջև: Հայ բոլշևիկները կարծում

¹⁷ Փիրումեան Ռ., Գ.Յ.Գ.-Բոլշևիկ յարաբերութիւնների ոլորտում 1917-1921, Ե., 1997:

¹⁸ Տե՛ս Տասնապետյան Հր., Գ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև ժ. ընդհ. ժողով (1890-1924), Աթենք, 1988, Խողիճեան Գ., Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Առաջին ընդհանուր ժողովը, Ե., 1992, Վարանդեան Ս., Գ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄ ԳԱ հրատ., հ. 6, Ե., 1981, էջ 194-199, Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցության պատմություն, Ե., 1959, էջ 48-49: Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.), Ե., 2003, էջ 130: Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Ե., 2005, էջ էջ 89, 339-341, Հակոբյան Ա., Սոցիալ-դեմոկրատական հայ կազմակերպություն՝ «Սպեցիֆիկներ»// Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.), Ե., 2003, էջ 178, Վարդանյան Գ.Գ., Հայ բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների դիրքավորումը ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին (1905-1907 թթ.), Ե., 1975, էջ 161, Սարգսյան Ա., Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը (1908-1921), Ե., 2009 և այլն:

էին, որ ԶՅԴ-ն անվանապես լինելով սոցիալիստական ու գործելով բանվորների ու աշխատավորների շրջանում, դրանով իբր հայ պրոլետարիատի ու աշխատավորության ուշադրությունը շեղում է դասակարգային պայքարից: Բայց և պատմության անցյալի փորձը ցույց է տալիս, որ առանձին տակտիկական պահերին բուլշևիկների ու դաշնակցության միջև եղել է նաև փոխհասկացություն և համագործակցություն¹⁹: Հասկանալի է, որ դաշնակցության ղեկավարների մեջ կային իրադրությունը սթափ զնահատող և հեռատես գործիչներ, որոնք անգամ փորձեցել են բանակցել բուլշևիկների հետ: Այսպես, հայ ժողովրդի երախտավոր Արամ Մանուկյանը դարավոր թշնամուց հայ ժողովրդի փրկության ճանապարհին երկրորդական համարելով գաղափարական տարածայնությունները՝ ԶՅԴ մի շարք գործիչների և, առաջին հերթին Ռոստոմի (Ստեփան Ջորյան) հետ համախորհուրդ, փորձեց դաշնակցից ձեռք բերել՝ ի դեմս բուլշևիկյան Ռուսաստանի: Այդ նպատակով նա հարաբերությունների մեջ մտավ Երևանի բուլշևիկների հետ, ինչպես նաև հեռակա կարգով մասնակցեց Թիֆլիսում Հայ Զեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության գործիչների կողմից Անդրկովկասի բուլշևիկյան ղեկավարների հետ տարվող բանակցություններին: Այդ ընթացքում, Կովկասում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ստ. Շահումյանի ջանքերով ընդունվեց համագործակցության գաղտնի ծրագիր, որի առանցքը հայ-բուլշևիկյան ճակատի ձևավորումն էր թուրքերի դեմ՝ Կովկասի խորհրդայնացման պայմանով²⁰: Դա իր ժամանակի համար բավականին իրատեսական և հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի համար օգտակար ծրագիր էր: Այստեղ կարևորեց նաև հայ ականավոր բուլշևիկ Ս.Շահումյանի դերակատարությունը, ով նույնպես հասկացել էր, որ հայ ժողովրդի փրկության համար կարելի է համագործակցել անգամ բուլշևիկների բացահայտ հակառակորդների՝ դաշնակցականների հետ: Ընդ որում, դրան, բացի վերոնշյալ գործիչներից, մասնակցել են նաև Անդրամիկը, Զ.Ջավրիյանը, Զ.Բագրատունին և ուրիշներ: Ցավոք, հայ գործիչների այդ ջանքերը հաջողություն չունեցան:

Դաշնակցականները բացասական արձագանքեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը Ռուսաստանում: Հայաստանի բուլշևիկների և հիմնական կառավարող Դաշնակցության միջև դիմակայությունը սկսեց ուժեղանալ 1919 թ. կեսերից, երբ Վրաստանի և Ադրբեջանի իշխանությունների հետապնդումների և հալածանքների հետևանքով շատ հայ բուլշևիկներ ապաստանեցին Հայաստանում: 1919 թ. սեպտեմբերին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ն ճանաչում է Հայաստանի տարածքում գործող ԶԿ(բ)Կ-ն (Հայաստանի կոմունիստական (բանվորական) կուսակցություն), որը կազմակերպչորեն ենթարկվելու էր ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեին: 1920 թ. գարնանը նրանց դիրքերը Հայաստանում բավականին ամրապնդվել էին: Դաշնակցության և կոմունիստների հակամարտության դրսևորումներից էր 1920 թ. կոմունիստների կազմակերպած Մայիսյան ապստամբությունը: Այն դրսևում չէր ծրագրավորվել, այլ տեղում առաջացած, զրեթե ինքնաբերալիս իրադարձություն էր²¹:

Երկրորդ ենթազխում՝ «խորհրդային կարգերի հաստատումը և միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորման առանձնահատկությունները» լուսաբանվել է Հայաստանում նոր կառավարման ինստիտուտների ձևավորման և նրանց վրա կոմկուսի ազդեցության կայացման գործըն-

¹⁹Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը, Ե., 2010, էջ 212-246:

²⁰Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, գլխ. Խմբ. Ա. Վիրաբյան, Ե., 2009, էջ 15-16:

²¹Փիրումեան Ռ., նշված աշխ., էջ 199:

թացը, որն իրագործվում էր քաղաքական կուսակցությունների վերացման պայմաններում և ունեցավ իր որոշ յուրահատկությունները:

Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին հանրապետության արտաքին և ներքին դրությունը ծայրահեղ ծանր էր, քանի որ երկիրը հայտնվել էր թմուրքիայի հետ պատերազմական վիճակում և կրել էր ծանր պարտություն: Բացի այդ գոյություն ունեին տարածքային-սահմանային խնդիրներ, առկա էին տնտեսական ողբալի վիճակ, սով, համաճարակ, մեծաքանակ գաղթականներ և այլն, որոնք իրատապ լուծումներ էին պահանջում: Ասվածին պետք է հավելել այն, որ 1921 թ. տեղի է ունենում Փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբությունը, որն էլ ավելի է բարդացնում կացությունը երկրի ու նոր իշխանության համար:

Մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ Հայաստանը գերազանցապես գյուղատնտեսական երկիր էր և գործնականում չուներ մեծաքանակ բանվոր դասակարգ, որի վրա կարող էր հենվել հայկոմկուսը՝ խորհրդային կարգեր հաստատելիս: Դրանից բխում էր նաև այն իրողությունը, որ այդ ժամանակ իրականում որոշակի քաղաքական ուժ չէին ներկայացնում Հայկոմկուսի կազմակերպությունները: 1920 թ. հունիսի 30-ին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոն որոշում կայացրեց հիմնել ՀԿ(բ)Կ՝ նրան տալով կուսակցական մարզային կազմակերպության իրավունքներ²²: Ձևականորեն այդ կազմակերպության խնդիրն է դառնում սոցիալիստական ապստամբության կազմակերպումը Հայաստանում:

1920 թ. նոյեմբերի կեսերին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոյի կողմից Բաքվում ստեղծվում է Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՀՌՀԿ)՝ Ս.Կասյանի նախագահությամբ: Միաժամանակ ստեղծվում է հայ կամավորներից կազմված «Հատուկ զուևնդ»²³, որը 11-րդ կարմիր բանակի ուղեկցությամբ մտնում է Իջևան և նոյեմբերի 29-ին հռչակվում է խորհրդային հանրապետություն: Այդ նույն օրերին Երևանում բանակցություններ էին ընթանում ՀՀ կառավարության և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ.Լեգրանի միջև, ինչի արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր է ստորագրվում, որով ՀՀ կառավարությունը որոշ պայմաններով հեռանում է իշխանությունից՝ այն հանձնելով Դ.Կանայանի (Դրո) և ՌՍՖՍՀ կոմիսար Օ.Սիլինի համատեղ ղեկավարությամբ գործող զինվորական իրամասնաարությանը՝ մինչև Հայաստանի Ռազմահեղկոմի անդամների ժամանումը Երևան: Նրանք նույն օրը հրաման են ստորագրում Հայաստանը խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին: Դա, ի տարբերություն Հայաստանի Ռազմահեղկոմի նոյեմբերի 29-ի հայտարարության, իրավական նորմերին համապատասխանող քայլ էր, ուստի կարելի է համաձայնել այն կարծիքների հետ, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին է տեղի ունեցել իրական իշխանափոխությունը: Միաժամանակ տեղին է վաստակաշատ պատմաբան Վ.Ղազախեցյանի այն դիտարկումը, որ սխալ է այդ երկու օրերը միմյանց հակադրելը, քանի որ երկուսն էլ պատմական իրողություններ են և դրանով իսկ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի բաղկացուցիչ տարրերն են²⁴:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի Ռազմահեղկոմը իշխանությունը վերցնում է իր ձեռքը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առանձնահատկություններից էր նաև այն, որ ի տարբերություն Ռուսաստանի, որտեղ 1917-1918 թթ. բուլշևիկները ձախ էսեռների հետ ստեղծեցին կոալիցիոն

²²Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 299:

²³Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007, էջ 41:

²⁴Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 13:

կառավարություն, և Վրաստանի, որտեղ 1921-1923 թթ. իշխանության մեջ տեղ տրվեց ծախ մենջևիկներին, Հայաստանում դա այդպես էլ չկենսագործվեց:

Իշխանությունը բուլշևիկներին անցնելու պահին Հայաստանում չկային ո՛չ խորհուրդներ, ո՛չ հեղկոմներ: Դրանք նոր էին ստեղծվելու: Այդ պայմաններում երկրի կառավարման բարձրագույն գործադիր և փաստորեն օրենսդիր մարմինը դառնում է Հայիեղկոմը, որն իսկույն ձեռնամուխ է լինում առանձին նախարարություններ (ժողովրդական կոմիսարիատներ) ստեղծելու աշխատանքին: Նույն գործընթացներն են տեղի ունենում հարևան Վրաստանում և Ադրբեյջանում²⁵:

Սակայն, ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ դա իրավական տեսանկյունից դեռևս խորհրդային իշխանություն չէր, այսինքն Հայաստանում դեռևս խորհրդային կարգեր չէին հաստատվել:

1921 թ. դեկտեմբեր–1922 թ. հունվար ամիսներին, համապատասխան ընտրությունների անցկացումից հետո՝ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին տեղի է ունենում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարը, որին մասնակցող 252 պատգամավորներից 218-ը կոմունիստներ էին: Դա նշանակում է, որ վճռական քայլ է կատարվում երկրում կոմունիստական մենիշխանության հաստատման ուղղությամբ: Կարելի է ասել, որ հենց այդ ժամանակ է իրավական տեսանկյունից հաստատվում խորհրդային իշխանությունը և ընդունվում ՀՍԽՂ առաջին Սահմանադրությունը, որն օրինականացնում է այդ իշխանությունը, մասնավորապես, Սահմանադրության 11-րդ հոդվածով օրենսդրորեն անրապնդվում է պոլիտարիատի դիկտատուրան հանրապետությունում²⁶:

Երկրորդ գլուխը՝ «Միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորմանը նպաստող գործոնները և ոչ պոլիտարական կուսակցությունների վերացման գաղափարական հիմքերը» բաղկացած է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատմանը նպաստող արտաքին գործոնները» ներկայացված են Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունների վերացմանը նպաստող արտաքին գործոնները: Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատումն անբակտելի է այլ կուսակցությունների վերացման գործընթացից: Այն ունեցել է ինչպես ներքին, այնպես էլ՝ արտաքին պատճառներ, ինչը պայմանավորված էր 20-րդ դարի սկզբներին նրան հարող տարածաշրջանում ընթացող բուռն աշխարհաքաղաքական գարգացումներով:

Ռուսաստանը իմպերիալիզմի դեմ պայքարում կարևորում էր Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը: Քանի որ հայ ազգային կուսակցություններն առաջնահերթ խնդիր էին համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը Թուրքիայի լծից, դրանց այն մասի գործունեությունը, որ իրականացվում էր Հայաստանում, միանշանակ բացասաբար էր անդրադառնում նրանց մերձեցմանը: Հայաստանի միջազգային հարաբերություններին առնչվող այդ

²⁵Տե՛ս Հայոց պատմություն, /խմբ.խորհուրդ՝ Վ.Բարխուդարյան և ուրիշ.: Նորագույն ժամանակաշրջան 1918-1945 (խմբագրակազմ Վ.Ղազախեցյան և ուրիշ.), հ. 4, գ. 1, Ե., 2010, էջ 290, Հակոբյան Ա., Սարգսյան Ա., Հայոց պատմություն, Ե., 2010, էջ 289, Исмаилов Э., Очерки по истории Азербайджана, М., 2010, с. 266, 272, <http://www.gumer.info/bibliotek/Books/History/Vachn/31.php>. և այլն:

²⁶Հայկական ՍՍՌ օրենքների, Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկական ՍՍՌ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբերի 29-1938 թ. դեկտեմբերի 31, Ե., 1963, էջ 88:

ժամանակաշրջանի խնդիրները բավականին խորությամբ և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են մի շարք պատմաբանների կողմից²⁷: Սակայն դրանցում չի ներկայացված, մեր կարծիքով, ուշադրության արժանի հետևյալ իրողությունը, որն իր որոշակի նշանակությունն է ունեցել Հայաստանում միակուսակցական համակարգի հաստատման գործում: Խնդիրը վերաբերում է 1921 թ. մարտի 16-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Մոսկվայում կնքված պայմանագրի 8-րդ և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածներին: Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածում նշվում է. «Պայմանավորվող 2 կողմերը պարտավորվում են իրենց տերիտորիաներում արգելել այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք ունեն մյուս երկրի, կամ նրա տերիտորիայի մի մասի կառավարության դերն ստանձնելու հավակնություն, ինչպես նաև պարտավորվում է իրեն տերիտորիայում արգելել այնպիսի խմբերի գոյությունը, որոնց նպատակն է պայքարը մյուս երկրի դեմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան փոխադարձության պայմանով ստանձնում են նույնպիսի պարտավորություն նաև Կովկասի Սովետական Հանրապետությունների վերաբերմամբ»: Գրեթե նույն հոդվածի կրկնությունը հանդիսացավ նաև Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածը²⁸: Այսպիսով, **այդ պայմանագրերը ևս մտնում էին այն արտաքին գործոնների շարքը, որոնք կանխորոշում էին Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունների (բացի ԴԿ(բ)-ից) վերացումը:**

Այդ առումով արտաքին գործոն կարելի է համարել նաև հարևան Իրանի դիրքորոշումը: Ինչպես հայտնի է, Իրանի կառավարությունը թույլատրել էր Հայաստանի նախկին ռեժիմի ներկայացուցիչներին առանց արգելքի անցնել Իրանի տարածքը: Ուղղակի ընդհարման չգնալով բոլշևիկյան հանրապետությունների հետ՝ Իրանը դարձել էր հենակետ Հայաստանից դուրս եկած հակախորհրդային ուժերի, մասնավորապես՝ դաշնակցականների համար: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ **Իրանի դիրքորոշումը, այդ կազմակերպությանն իր տարածքում հաստատվելու և այնտեղից Խորհրդային Հայաստանի դեմ գործողություններ իրականացնելու առումով, անուղղակի միջամտություն էր Հայաստանի ներքին կյանքին: Ուստի Իրանի դիրքորոշումը նույնպես դրդում էր բոլշևիկյան իշխանություններին վերացնելու ոչ կոմունիստական կուսակցությունները:**

Սակայն, պետք է հատուկ նշել, որ Հայաստանում միակուսակցական համակարգի ձևավորման արտաքին գլխավոր պայմանը Ռուսաստանն էր, ՌԿ(բ)Կ-ն, նրա ծրագրային հիմնադրույթներն ու քաղաքականությունը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատման ներքին ազդակները» ցույց է տրված Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատմանը և քաղաքական կուսակցությունների լուծարմանը նպաստող ներքին ազդակները: 1920 թ. աշնան ամիսներին առավել խորացավ տնտեսական, հասարակական և ռազմաքաղաքական

²⁷Չոխրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Ե., 1974, Աղայան Ծ.Պ. Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Ե., 1981, Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, Խաչատրյան Կ. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007 և այլն:

²⁸Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, (1828-1923), կազմ. Կիրակոսյան Ջ. Ս., Սահակյան Ռ. Գ., Ե., 1972, էջ 502, 521:

ճգնաժամը Հայաստանում: Այն, առաջին հերթին, կապված էր միջազգային անբարենպաստ իրավիճակի հետ, որն անմիջական ազդեցություն էր թողնում ներքին կյանքի վրա: Ուստի Հայաստանում իշխանության կենտրոնացման ներքին ազդակներն ուղղակիորեն կապված էին արտաքին գործոններին: Մարդկային և նյութական կորուստներ ունեցած, պատմական տարածքներ կորցրած, զաղթական մեծաքանակ հայերով լցված, փաստացի քաղաքացիական պատերազմի մեջ գտնվող Խորհրդային Հայաստանը կանգնել էր լրջագույն խնդիրների առաջ: Անչափ մեծ կորուստներ էր կրել գյուղատնտեսությունը՝ այդ տարիների Հայաստանի տնտեսության գլխավոր ճյուղը: Ցամաքատարածությունները 1913 թ. համեմատ պակասել էին ավելի քան չորս անգամ, լիովին շարքից դուրս էր եկել ոռոգման համակարգը, հինգ անգամ պակասել էր հացահատիկային կուլտուրաների արտադրանքը, ինն անգամ՝ կարտոֆիլինը: Սպառվել էին հանրապետության գրեթե բոլոր մթերային պաշարները, երկիրը լցվել էր ոչնչով չապահովված թղթադրամներով²⁹:

Հայաստանի տնտեսական ծանր կացությունն անմիջականորեն անդրադարձել էր բնակչության կենսամակարդակի վրա: Եթե դրան ավելացնենք, որ հանրապետությունում կային ավելի քան երկու հարյուր հազար զաղթականներ, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչ բարդ խնդիրների առջև էին կանգնել իշխանությունը վերցրած հայ կոմունիստները: Այս ամենի հաղթահարումը իշխանություններից պահանջում էր գերլարված աշխատանք: Սակայն առանց կազմակերպչական լուրջ քայլերի, կառավարման համակարգի կենտրոնացման, հնարավոր չէր լինի կյանքի բնականոն մակարդակի վերականգնումը:

Պատմական պահը պահանջում էր կառավարման խիստ կենտրոնացում, որն այդ տարիների Հայաստանի համար նույնանուն է միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատման հետ: Անկախ արտաքին պարտադրանքներից, որոնք ներկայացվեցին, Հայաստանը պետք է կենտրոնացներ կառավարումը, այլապես անհնարին կլիներ հայ ժողովրդի գոյատևումն իր հայրենիքում:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Ոչ պրոլետարական կուսակցությունների և կազմակերպությունների վերացման գաղափարական հիմքերը» քննարկվում են Խորհրդային Հայաստանում ոչ կոմունիստական կուսակցությունների վերացման գաղափարական հիմքերը: Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության գաղափարախոսության մեջ և ծրագրային դրույթներում կարևորվում էր իրենց նպատակներին հասնելու համար «պրոլետարական դիկտատուրայի» հաստատման անհրաժեշտությունը: Դիկտատուրա-անսահմանափակ իշխանություն հասկացությունն ինքնին դասակարգային մենիշխանության հաստատում էր նշանակում: Տվյալ գործառնությամբ տրվում էր բանվոր դասակարգի շահերն արտահայտող քաղաքական ուժին՝ կոմունիստական կուսակցությանը, ժողովրդի կողմից ընտրված պատգամավորական խորհուրդների (սովետների) իշխանության ձևով, ինչը կիրառվեց Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, քանի որ այդ երկրում գոյություն ունեցող խորհուրդներում արդեն իսկ մեծամասնություն էին կազմում բոլշևիկները³⁰: Հասկանալի է, որ Խորհրդային Հայաստանը պետք է գնար նույն ճանապարհով: Այդ տեսական պահանջները կյանքում իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր վերացնել մյուս քաղաքական ուժերին, ինչը և իրագործվեց Խորհրդային Սիոնյան բոլոր հանրապետություններում:

²⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ՀՍՄՀ ԳԱ հր., Ե., 1967, էջ 167-168:

³⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1984, стр. 203.

Երրորդ գլուխը՝ «Ոչ պրոլետարական կուսակցությունների և կազմակերպությունների վերացման գործընթացները և դրանց հետևանքները» կազմված է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Հայ Գեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության լուծարման գործընթացը» մանրամասն ներկայացված է Դաշնակցություն կուսակցության լուծարման գործընթացը: Դաշնակցությունը հեղինակություն էր վայելում Հայաստանի հասարակության որոշ շրջանակներում, ուստի պայքարը նրա գործունեության դեմ դարձավ Հայաստանի նոր իշխանությունների գլխավոր խնդիրներից մեկը: Ընդ որում, հարցը դրված էր այդ կուսակցությունը չեզոքացնելու ոչ միայն բուն Հայաստանի տարածքում, այլև արտասահմանում³¹:

Յ.Յ. դաշնակցությունն այդ տարիներին Հայաստանում իսկապես ունեցել է քիչ թե շատ կազմակերպված գաղտնի խմբեր, որոնց անդամները համոզեա էին գալիս հակակոմունիստական ահաբեկչական դրսևորումներով: Հասկանալի է, որ այդ կուսակցությունը ղեկավարվում էր արտասահմանից³²:

Դաշնակցության ակտիվ գործունեության մասին են վկայում ՅՄԽՅ ԱԳ-ԴԹՎ-ի 1920-ականներին կազմված տեղեկատվական բյուլետենների բովանդակությունները³³: 1922-1929 թթ. նման ամփոփագրեր կազմվում էին նաև ԽՍՀՄ ԱԳ-ՄԴԹՎ-ում³⁴: Դժվար չէ նկատել, որ այդ փաստերը բավականաչափ անհանգստացնող հանգամանք էին Հայկոմկուսի համար:

1920-ականներին Հայաստանում գործել են ՀՅԴ ընդհատակյա կազմակերպություններ, որոնց երևանյան կազմակերպությունը կրում էր «Սրգաստան», Լենինականի (Գյումրի)՝ «Քար» անունները: Այդ տարիներին դաշնակցական ուրիշ ընդհատակյա կազմակերպություններ են հայտնաբերվել նաև Էջմիածնում (Վաղարշապատ), Դարալագյազում (Վայոց ձոր) և այլուր³⁵:

Հայաստանում դաշնակցության ներուժը թուլացնելու առաջին զանգվածային քայլը կարելի է համարել 1921 թ. հունվար և փետրվար ամիսներին կոմունիստական իշխանությունների կողմից ավելի քան 1400 նախկին սպաների արտաքսումը: Հայ կոմունիստների մտավախությունները դաշնակցության հնարավոր հակաբուլչևիկյան գործողությունների վերաբերյալ անհիմն չէին³⁶:

Դաշնակցությանը վարկաբեկելու և վերացնելու նպատակով՝ Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը հրապարակային դատավարություն-ներկայացում կազմակերպեց նրա դեմ: Այն տեղի ունեցավ 1921 թ. դեկտեմբերի 2-13-ին Երևանում: Դատարանի նախագահը նրանց դեմ ներկայացրեց 15 կետից բաղկացած մեղադրանքներ³⁷: Դատարանը Դաշնակցությանը մահվան դատապարտեց:

³¹ Տե՛ս Агабеков Г., ГПУ-Записки чекиста, Берлин, 1930.

³²Նույն տեղում, էջ 115-116, Մարտիրոսյան Ռ.Ա., Դաշնակցության հակաժողովրդական գործունեությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Ե., 1986, էջ 16:

³³Տե՛ս ՀԱԱ, , ֆ. 1, ց. 2, գ. 75, ք. 79-80, ց. 4, գ. 70, ք. 128, ց. 5, գ. 44, ք. 127, ց. 5, գ. 66, ք. 135, գ. 68, ք. 111, ց. 6, գ. 111, ք. 177 և այլն:

³⁴Տե՛ս Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.)», կազմողներ Ա. Ա. Մելքոնյան, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 2008:

³⁵ՀՀ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ , գ.13129 , ՀԱԱ ֆ. 1191, ց. 13, գ. 324:

³⁶ՀՅԴ և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) կազմ. Վ. Ղազախեցյան, Ե., 1999, էջ 10:

³⁷խորհրդային Հայաստան, 3 դեկտեմբերի 1921, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 43, ք. 21, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 199, ք. 8:

Բուլճակների համար դաշնակցության վարկաբեկման ու վերացման կարե-վորության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Հայաստանի կոմկուսի ղեկավար մարմինները պարբերաբար քննարկում էին նրանց վերաբերող հարցեր³⁸:

1923 թ. օգոստոսի 1-ին հրապարակվում է Դաշնակցություն կուսակցության կովկասյան խմբերի ղեկավարացիան, որտեղ գրված էր, թե Դաշնակցություն կուսակ-ցության կովկասյան կազմակերպությունները վճռել են չգործել խորհրդային իշխանության դեմ Հայաստանում: Միաժամանակ, արտասահմանում գտնվող նրանց ղեկավարները նույն օրերին հաստատում են իրենց պատրաստակամությունը պայքարելու բուլճակյան կարգերի դեմ Հայաստանում³⁹:

1923 թ. հուլիսի 26-ին ՀԿԿ Կենտկոմը Հայաստանի Կոմկուսի գավառային բոլոր կոմիտեներին ուղարկեց Շրջաբերական նամակ, որտեղ կարևոր նշանա-կություն էր տրվում դաշնակցության «վարկաբեկման և մերկացման» աշխա-տանքներին և դրանում մեծ ղեկավարություն հատկացվում Չեկային⁴⁰: Դաշ-նակցականների կազմալուծման գծով ստեղծված ՀԿԿ Կենտկոմին կից եռյակի նիստը 1923 թ. հոկտեմբերի 26-ին որոշում է կայացնում դաշնակցականների Համահայաս-տանյան համագումար հրավիրել նոյեմբերի 20-ին⁴¹:

Նրանց «ինքնալիկիդացման» համագումարը նախապատրաստվում էր Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության կողմից և դրա հետ կապված բոլոր միջոցառումները վերահսկվում էին: Ստեղծվել էր ՀՀԴ լիկվիդացիոն բյուրո, որի կազմի մեջ էին ընդգրկել Ա.Բակունցին, Ն.Կրմենցցին, Յ.Սվախանին և ուրիշների, որոնք, սկսած 1923 թ. հոկտեմբերից, բուռն գործունեության իմիտացիա էին անում:

1923 թ. նոյեմբերի 20-23-ին Երևանում տեղի է ունենում նախկին շարքային դաշնակցականների Համահայաստանյան համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցում են 247 պատգամավորներ՝ ընտրված 4032 նախկին դաշնակցա-կանների կողմից: Այդ համագումարում որոշում է կայացվում «լիկվիդացիայի ենթարկել ՀՀԴ բոլոր կազմակերպությունները Հայաստանում և վճռական կերպով արգելել ՀՀԴ արտասահմանում գտնվող բարձրագույն մարմիններին հրապարակ օգա-կան հայտարարություններ անել Հայաստանի կազմակերպությունների անունից»: Մինչ այդ, բուլճակները քայլեր ձեռնարկեցին նաև Բաքվում դաշնակցությունը վերացնելու ուղղությամբ: Դրանով չավարտվեցին Դաշնակցություն կուսակցության վերացման գործընթացները: Նույնպիսի սցենարով 1924թ. փետրվարի 1-3-ը կազմակերպվեց նախկին Երիտասարդ դաշնակցականների Համահայաստանյան համագումարը⁴²: Դաշնակցությանը վարկաբեկելու համար օգտագործվեց նաև գյուղխորհրդի քարտուղար Մ. Խուշոյանի սպանությունը:

Այսպիսով, 1920-ական և 1930-ականների առաջին կեսին տարբեր եղանակ-ներով Հայաստանում վերացվեցին դաշնակցականների բոլոր կազմակերպու-թյունները և դադարեցվեցին նրանց գործունեության դրսևորումները:

Երկրորդ ենթադիվում «Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան, Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական, Սոցիալիստ-հեղափոխական (տեղների) և այլ

³⁸Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 340, 351, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 8, ք. 165-166, ց. 3, գ. 5, ք. 8, գ. 11, ք. 39:

³⁹Ճականարտ, 13 հոկտեմբերի 1923, Հայրենիք, N 6, ապրիլ, Բոստոն, 1923, էջ 3:

⁴⁰ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 14 ա, ք. 5, ց. 3, գ. 14, ք. 35:

⁴¹Նույն տեղում, ց. 3, գ. 14 ա, ք. 5, ց. 3, գ. 14, ք. 35, ց. 3, գ. 14 ա, ք. 49:

⁴²ՀՀԴ և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) կազմ. Վ.Ղազա-խեցյան, Ե., 1999, էջ. 126, 145, 146, 202-206. Մարտակոչ, N 201, Թիֆլիս, 24 հոկտեմբերի 1923, ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 229, ք. 1-76:

կուսակցությունների ու կազմակերպությունների վերացման գործընթացները» ցույց է տրված քաղաքական մյուս կուսակցությունների վերացման պատճառներն ու գործընթացները: Միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատման կարևոր պայմաններից էր նաև գաղափարախոսությամբ կոմունիստական հայացքներին մոտ կանգնած կուսակցությունների վերացումը: Հայաստանում այդպիսի կուսակցություններ էին Հնչակյան կուսակցությունը և ՀՍԴԲԿ-ն: Որոշակի ազդեցություն ունեին նաև էսեները: Խորհրդայնացումից հետո հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում էական դերակատարություն չունեցան բուրժուական ՀԺԿ-ն և ՀՈՍԿ-ն, որոնք արտասահմանում միավորվելով՝ 1921 թ. հիմնեցին ՈԱԿ-ը⁴³:

Հնչակյանները որչափ էլ չհայաստանում իշխանությունը բուլշևիկներին անցնելու փաստը և փորձեցին օժանդակել նրանց, չնայած որ արտասահմանյան որոշ կազմակերպություններ համաձայն չէին դրան: 1921 թ. հունվարի 10-ին հնչակյանները Թիֆլիսում հրապարակեցին մի Շրջաբերական՝ հերթական պատգամավորական ժողով հրավիրելու մասին, սակայն այն տեղի չունեցավ: Իրենց կուսակցությունը պահպանելու ապարդյուն փորձ էր հնչակյանների Կենտրոնական վարչության 1923 թ. փետրվարի 5-ի դիմումը Կոմիտերնի 4-րդ կոնգրեսին՝ նրա շարքերն ընդունելու խնդրանքով⁴⁴: 1923 թ. հուլիսին Անդրկովկասի Հնչակյան կենտրոնը որոշում է կայացնում. «լիկվիդացիայի ենթարկել տեղական կազմակերպությունները և ձուլվել կոմունիստական կուսակցության հետ»⁴⁵:

ՀՍԴԲԿ-ն իր գաղափարական ուղղվածությամբ գրեթե չէր տարբերվում ՌՍԴԲԿ մենշևիկյան թևից: ՀՍԴԲԿ-ն երբեք չի ունեցել կազմակերպչորեն ձևավորված կայուն կառույց, վարել է անընդհատ փոփոխվող մարտավարություն: Հայտնի է, որ 1920 թ. սկզբին մի շարք սպեցիֆիկ և մենշևիկ գործիչներ Հայաստանում ստեղծում են իրենց ՍԴԲԿ-ն և մայիսի 20-30-ին այդ կուսակցության կոնֆերանսում ծրագրային փաստաթուղթ է ընդունվում և ընտրվում է Կենտրոնական Կոմիտե: Այդ կուսակցությունը բացասական վերաբերմունք է ցույց տալիս Հայաստանում բուլշևիկների Մայիսյան ապստամբության, ապա նաև խորհրդային կարգերի հաստատման կապակցությամբ, բայց հետագայում փոխում է վերաբերմունքը խորհրդային կարգեր հաստատելու առիթով⁴⁶, ինչը մարտավարական քայլ էր: Այդ կուսակցությունը բուլշևիկների համար վտանգ չէր ներկայացնում, ուստի այն «պաշտոնապես» լուծարելու անհրաժեշտություն չկար:

Անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ հայ բուլշևիկների կողմից սպեցիֆիկներն ընկալվում էին որպես հայ առանձնահատուկ մենշևիկներ⁴⁷: Նաև դրանով կարելի է բացատրել այն, որ 1927 թ. Հայաստանի անվտանգության մարմինների կողմից բացահայտված երիտասարդական մենշևիկյան կազմակերպության և «Հայկազուններ» խմբի հոգևոր հայրն են համարում սպեցիֆիկ Դ.Անանունուն⁴⁸:

Մենշևիկները Հայաստանում լուրջ դրսևորումներ չեն ունեցել, առավել ևս հանդես չեն եկել որպես կազմակերպչորեն կուռ և ազդեցիկ կառույց:

Այսպիսով, նոր բուլշևիկյան Հայաստանում սոցիալ-դեմոկրատական տիպի կուսակցություններն ու կազմակերպությունները նույնպես տեղ չգտան:

⁴³Տե՛ս Ղազարյան Վ., Ռամկավար Ազատական կուսակցություն.Ուղեցույց և համառոտ պատմություն, Ե., 1991:

⁴⁴ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 244, թ. 1, գ. 248, թ. 1, գ. 275, թ. 1:

⁴⁵Նույն տեղում, ց. 1, գ. 292, թ. 10-17, գ. 290, թ. 2:

⁴⁶ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 70, թ. 1, գ. 75, թ. 1:

⁴⁷ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 66, թ. 15:

⁴⁸ՀՀ ԱՍԾԱ, ԿԳՖ, գ. 12336, հ. 1, թ. 204-278:

Ռուսաստանի էտեռների կուսակցությունը Յոկոտեմբերյան հեղափոխության ժամանակ բաժանվեց երկու մասի: Նրա ձախ թևն ընդունեց հեղափոխությունը: 1918 թ. ձախ էտեռները փորձեցին ընդվզել բոլշևիկների դեմ, սակայն պարտություն կրեցին: Հայաստանում գործող էտեռները նույնպես պառակտվեցին 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո: Նրանց աջ թևն անցավ ապստամբների կողմը: Այդ կուսակցության անդամների մյուս, ավելի փոքր մասը՝ ձախերը, հենց այդ օրերին ստեղծեցին նոր կազմակերպություն՝ «Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական (ինտերնացիոնալիստների) կուսակցություն»: Նորաստեղծ ինտերնացիոնալիստների կուսակցությունը նույնպես փորձեց բոլշևիկներին սիրաշահելու միջոցով հասնել կազմակերպության պահպանմանը: Սակայն, 1921 թ. դեկտեմբերին, հասկանալով իրենց թուլությունը, նրանց կազմբյուրոն հայտարարեց այն մասին, որ մարզային Կոմիտեի 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ի և Անդրերկրյանի դեկտեմբերի 15-ի որոշումներով լիկվիդացիայի է ենթարկվել և միաձուլվել կոմունիստական կուսակցության հետ⁴⁹:

Այսպիսով, 1920-ական թվականներին Հայաստանում վերացվեցին բոլոր ոչ արյունաթափական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները:

Երրորդ ենթաբաժնում «Խորհրդային Հայաստանի միակուսակցական կառավարման համակարգի գործունեության հետևանքները» համառոտ քննարկվել է Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունների վերացման և միակուսակցական կառավարման հետևանքները: Անցած տարիների միակուսակցական կառավարման համակարգի գաղափարաքաղաքական կյանքի և սովորույթի ազդեցությունն իր որոշակի կնիքն է թողել հետխորհրդային Հայաստանի կուսակցական շինարարության, ինչպես նաև ժողովրդավարական այլ ինստիտուտների ձևավորման վրա, քանի որ քաղաքական կյանքի վրա ազդում էր այդ համակարգում ապրելու իրողությունը, որն իր խոր հետքն է թողել հատկապես մարդկանց գիտակցության վրա ու շատ դեպքերում ուղղորդում է այս կամ այն վարքագիծը նաև արդի քաղաքական կյանքում:

Եզրակացություններում ներկայացված են տվյալ հետազոտությունից կատարված ընդհանրացումները, մասնավորապես.

1. Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության վերջին տարում բացահայտորեն իրար դեմ կանգնեցին դաշնակցականներն ու բոլշևիկները: Դա փաստացի առճակատում էր իշխանության համար, պայքար, որը շարունակվեց մինչև խորհրդային իշխանության փլուզումը Հայաստանում:

2. Միակուսակցական կառավարման համակարգը ամբողջատիրության հաստատման առաջին և գլխավոր պայմանն է, ուստի Խորհրդային Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը, որն անբակտեի էր ԽՍՀՄ-ում ընթացող քաղաքական զարգացումներից, նույնպես ընթացավ մենիշխանության ու ամբողջատիրության հաստատման ճանապարհով և չէր կարող այլ կերպ ընթանալ:

3. Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթաց է տեղի ունեցել, որը սկսվել է 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, երբ Հայաստանի Ռազմհեղկոմն հայտարարեց այդ մասին, ապա դեկտեմբերի 2-ին ՀՀ կառավարությունը իշխանությունը կամավոր փոխանցեց Ռազմհեղկոմին, հետագայում կազմավորվում են խորհուրդները, որոնց առաջին համագումարում՝ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ձևավորվում են Խորհուրդների ու կառավարության ղեկավար մարմինները:

4. Կոմկուսի մենիշխանությունը, որը 1920-ական թվականների վերջերից և 1930-ական թվականների սկզբներից օրինակաճացրեց ԽՍՀՄ-ը, բնականաբար և նրա

⁴⁹ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 7, գ. 59, թ. 3-5, ֆ. 1, ց. 2, գ. 57, թ. 1:

մասը կազմող Հայաստանը, երկիրը տարավ դեպի տոտալիտարիզմ: Կյանքի բոլոր ոլորտներում իրագործվող քայլերի մասին որոշումները սկսեցին կայացնել կուսակցական մարմինները և դրանց իրականացումն ու վերահսկողությունն ամբողջովին դրվեց այդ մարմինների վրա:

5. Կատարված ուսումնասիրություններից կարելի է եզրակացնել, որ խորհրդրդային Հայաստանում կենտրոնացված կառավարման համակարգի հաստատումը պայմանավորված էր ինչպես երկիրը ծանր վիճակից դուրս հանելու, այնպես էլ բոլշևիկյան գաղափարախոսությունից ու ծրագրերից բխող հանգամանքներով: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները կատարում էին այն ամենն ինչ հրահանգավորվում ու թելադրվում էր Ռուսաստանից: Ժամանակի ընթացքում երկրի վիճակի կայունացումից ու բարելավումից հետո կենտրոնացած պետական կառավարումը ոչ միայն պահպանվեց, այլև խորհրդային երկիրը տարավ ամբողջատիրոսթյան:

6. Հայաստանում միակուսակցական համակարգի հաստատմանը նպաստում էր նաև Թուրքիայի գործոնը, որը միջազգային պայմանագրերով ուղղակի պարտադրում էր Հայաստանի տարածքում արգելել բոլոր հակաթուրքական կազմակերպությունները: Հարկ է ի նկատի ունենալ նաև Իրանի գործոնը, որը, թույլատրելով իր տարածքում հիմնավորվելու և այնտեղից հակախորհրդային գործունեություն ծավալելու ԶՅԴ-ին, իշխանություններին անուղղակի դրդում էր այդ կուսակցության վերացմանը:

7. Ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական ջախջախման և կազմակերպչորեն վերացման համար 1920-ական թթ. սկզբից գործադրվեցին խորհրդայնացված հանրապետություններում դրա իրականացման ընդհանուր միջոցառումներ: Հայաստանի կոմկուսը նույնպես ձեռնամուխ եղավ այդ քաղաքականության կենսագործմանը, սկսվեցին կուսակցությունների նկատմամբ դատավարություններն ու լուծարումները: Դրանցում հիմնական սլաքն ուղղված էր դեռևս որոշակի իրական ազդեցություն պահպանած ԶՅԴ-ի դեմ:

8. Խորհրդային Հայաստանը 1920-1922 թթ. թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերում, թեև հիմնականում առաջնորդվում էր ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի որոշումներով, այնուհանդերձ, մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը Հայաստանն ուներ ինքնիշխան կարգավիճակ, միջպետական պայմանագրային հարաբերություններ էր հաստատել մի քանի պետությունների հետ, միջազգային իրավական ճանաչում ստացել նրանց կողմից:

9. ԶՅԴ-ն 1920-ականներին փորձում էր գաղտնի գործունեություն ծավալել Հայաստանում: Սակայն, խորհրդային իշխանության դիրքերի ամրապնդման հետ, գրեթե ամբողջապես վերանում են նման աշխատանքների հնարավորությունները Հայաստանում: 1930-ականների սկզբներին՝ համատարած կոլեկտիվացման տարիներին, ապա 1936-1938 թթ. ստալինյան բռնությունների տարիներին, ԶՅԴ-ն փաստորեն զրկվեց խորհրդային Հայաստանի տարածքում որևէ գործունեություն կատարելու հնարավորությունից:

10. ԶՅԴ-ի և մյուս քաղաքական կուսակցությունների վերացմանը զուգահեռ Հայաստանում ձևավորվեց միակուսակցական կառավարման համակարգ, այնուհետև՝ ամբողջատիրական քաղաքական համակարգ: Տեսականորեն միայն ԶՅԴ-ն ուներ որոշակի ներուժ խանգարելու դրան, սակայն կյանքի օբյեկտիվ պայմանները թույլ չտվեցին նրան դա կատարել:

11. 1920-ականներին Հայաստանում վերացվեցին բոլոր ազգային, ոչ պրոլետարական կազմակերպությունները, ինչը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց ամբողջատիրական քաղաքական համակարգի հաստատման համար:

12. Ժամանակակից Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա իր ազդեցությունն է թողել ԽՍՀՄ-ի միակուսակցական համակարգի պայմաններում ապրելը, որը հատկապես իր խոր հետքն է թողել մարդկանց գիտակցության, մտածելակերպի ու հոգեբանության վրա ու շատ դեպքերում ուղղորդում է նրանց այս կամ այն վարքագիծը նաև մեր օրերում:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկում ներկայացված են ատենախոսության մեջ օգտագործված արխիվային նյութերը, սկզբնաղբյուրները, պարբերական մամուլը, գրականությունը:

Աշխատանքի հիմնական դրույթներով հանդես ենք եկել մի քանի գիտա-ժողովներում և հրապարակել հոդվածներ.

1. Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատման թուրքական գործոնի շուրջ, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 11, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, 2010, էջ 305-314:

2. Ոչ պրոլետարական կուսակցությունների վերացման գործընթացների սկիզբը Խորհրդային Հայաստանում, Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական հանդես, (գիտական հոդվածների ժողովածու), Կ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 225-232:

3. Խորհրդային կարգերի հաստատումը և միակուսակցական համակարգի ձևավորման յուրահատկությունները Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 12, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, 2012, էջ 237-254:

4. Խորհրդային Հայաստանի միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորումը և գործունեության հետևանքները, 21-րդ դար, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես, N 1, Երևան, 2012, էջ 104-110:

МАНУКЯН АРАМ АРМЕНАКОВИЧ

Ликвидация политических партий в Советской Армении в 1920-х гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”.

Защита состоится 15 июня 2012 г. в 14⁰⁰, на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена проблеме ликвидации непролетарских политических партий и организаций и становлению однопартийной системы правления в Советской Армении в 1920-х гг. Данный вопрос до сих пор не был предметом отдельного изучения. Тема работы актуальна тем, что последствия однопартийного правления в советские времена проявились в годы независимости Армении, поэтому необходимо знать причины их возникновения и ход развития, чтобы не повторить ошибок в будущем. Исследование проведено на основании архивных материалов, некоторые из которых впервые внедрены в научный оборот, опубликованных первоисточников, монографии и других научных работ.

Исследование состоит из введения, трех глав (8-и подзаглавий), выводов и списка использованной литературы.

В введении представлены актуальность, научное новшество, цели и задачи, степень изученности, обзор источников и литературы исследования.

В первой главе «Политические партии в Армении накануне установлений советской власти» представлены политические партии, действующие в Армении перед передачей власти большевикам. Особое внимание обращено отношениям между правящей партией Дашнакцутюн и большевиками. Нами предложено рассмотреть установление Советской власти в Армении как процесс, который начался 29 ноября 1920г. с разглашения об установлении советской власти со стороны Армревкома. Далее, 2 декабря 1920 г. Ереванским соглашением дашнакское правительство передало власть Армревкому, а процесс юридически завершился только с созданием Советов и проведением 1 Съезда Советов Армении в январе-феврале 1922 г., когда фактическая власть от Армревкома

перешла к Советам. Проведены сравнения данного процесса с аналогичными процессами в России, Украине, Грузии и Азербайджане, указанием на некоторых их различий.

Вторая глава «Факторы способствующие формированию однопартийной формы правления и идеологические основы ликвидации непролетарских партий» посвящена вышеуказанным проблемам. Кроме основных факторов ликвидаций армянских партий и установления однопартийной системы правления в Армении, которыми являлись тяжелое внутреннее и внешнее положение республики и непосредственное влияние большевиков России, впервые обратили внимание и на такие внешние факторы, как Турция и Иран. В частности, по требованию турецкой стороны в Московский и Карский договоры 1921 г. были включены пункты, требующие запрещения деятельности на территории Армении тех организаций, которые действуют против Турции (соответственно п.п. 8 и 10). А Иран разрешил на своей территории деятельность антисоветской партии Дашнакцутюн, которая вела практическую работу против Армении. Этим косвенно вынудили большевиков ускорить процесс их ликвидации.

В третьей главе «Процесс ликвидации непролетарских политических партий и организаций и их последствия» подробно представлен процесс ликвидации армянских и других непролетарских партий и организаций, в частности, дашнаков, гнчаков, социал-демократов (спецификов), эсэров, меньшевиков, социал-демократов (интернационалистов) и др. Особое внимание обращено на организаторскую роль большевиков в данном процессе и их отношению к вышеуказанным партиям. Сделаны ряд выводов, в том числе о том, что данный процесс имел не только субъективные, но и объективные причины, т.к. исторический опыт показывает, что в тяжелые времена спасение любого государства происходит путем концентрации власти. Другой вопрос, какие порядки устанавливаются после этого. Жизнь в условиях однопартийного правления отрицательно повлияла на психологию и поведение населения независимой Армении, в частности, на ход установления демократических институтов и др.

В заключений диссертации обобщены основные результаты и выводы исследования.

The liquidation of political parties in Soviet Armenia in the 1920s

Dissertation for the degree Doktor of History on specialization of “History of Armenia” 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on 15 June 2012, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4).

SUMMARY

The subject matter of the thesis is the liquidation of non-proletarian political parties and organizations and the establishment of a single-party regime in Soviet Armenia in the 1920s. The issue has not been under a separate study. Relevance and actuality of the research is based on the fact that the consequences of a single-party regime of the Soviet times were revealed in the years of independence of Armenia, so it is necessary to understand their causes and course of development, so as not to repeat the same mistakes in the future. The study was conducted on the basis of published primary sources, monographs and other research materials, as well as on archival materials, some of which were introduced to the scientific use for the first time. The study consists of an introduction, three chapters (8 subchapters), conclusions and a bibliography.

The introduction presents actuality, newness, basic goals and objectives of the proposed subject, the degree of scrutiny, and the review of scientific literature used in the research.

The first chapter, “ Political parties in Armenia prior to establishment of the Soviet regime”, describes functioning political parties of Armenia before the transfer of power to Bolsheviks. Special attention is paid to the relations between the ruling party and the Bolshevik Faction. We proposed to consider the establishment of Soviet power in Armenia as a process that began on 29 November, 1920 with the proclamation of Soviet power by Armrevkom. Then, on December 2, 1920 by the Treaty of Yerevan, Dashnak government handed over the power to Armrevkom, and the process was legally completed only with the creation of the Union and organization of the Soviet Congress in Armenia in January-February 1922, when the actual power from Armrevkom passed to the Soviet Union. The research also compares this process with the

similar processes in Russia, Ukraine, Georgia and Azerbaijan, pointing out some of the underlying differences.

The second chapter, “Factors contributing to the formation of single-part regime and ideological foundations of the liquidation of non-proletarian parties”, is dedicated to the above mentioned problems. Besides main factors, including the heavy internal and external burden of the republic and the direct influence of the Russian Bolsheviks, which led to eradication of Armenian political parties and establishing a single-party regime in Armenia, the external factors such as Turkey and Iran were considered in the research for the first time. Thus, on demand of the Turkish side, the 1921 Treaties of Moscow and Kars included paragraphs that required to ban the activity of those organizations on the territory of Armenia, that acted against Turkey (respectively p.p. 8 and 10). And Iran allowed anti-Soviet activities of the Dashnak party on its territory, which led practical work against Armenia. This indirectly forced the Bolsheviks to accelerate the process of their elimination.

The third chapter, “ The process of liquidation of non-proletarian political parties and organizations and their consequences”, presents a detailed overview of the process of liquidation of Armenian and other non-proletarian parties and organizations, particularly, Dashnaks, Hnchaks, the Social Democrats (specifics), Socialist-Revolutionaries, Mensheviks, the Social Democrats (Internationalists) and others. Special attention is paid to the organizational role and attitudes of the Bolsheviks in the process and towards the aforementioned parties. There has been drawn a number of conclusions, including those that regard the process as caused not only by subjective, but also by objective reasons, because Historical evidence shows that in tough times any statehood is protected by the concentration of power. What orders are established after that is another story, of course. Life in a single- party regime adversely affected the psychology and behavior of the population of independent Armenia, particularly affecting the course of establishing democratic institutions, etc.

In conclusion, the thesis summarizes the main results and conclusions of the study.